

આશરે
૧૮૯૨-૯૮



કલાપીનો મણિલાલ દ્વિવેદી પરનો પત્ર

રાજવી, કવિ અને
પ્રેમીના ટ્રીપલ રોલમાં
પીસાતા-ભીસાતા
સુરસિંહજી ગોહિલ
'કલાપી' એ
પોતાના ગુરુ- સાક્ષર
મણિલાલ દ્વિવેદી ભણી
વહેતી મુકેલી
અંગતતમ વાતોમાંથી
'કલાપી પ્રણયત્રિકોણ'
ની અનેક દંતકથાઓ
પાછળની સચ્ચાઈ
બાણવા મળે છે

હું ગમે તેવાં ભવ્ય પણ વ્યર્થ સ્વપ્નોનો આદમી છું

બહુ મણિભાઈ,

“કાંઈ નિરાકરણ, કાંઈ અંત - નિરાશામાં કે ઈષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં, ગમે તેમ પણ આ લાંબાં વર્ષોની આશાનો હવે નિકાલ? તેને માટે રમા અને હું બંને બહુ દિવસથી આતુર છીએ. રમાને આ શિર પર લટકતી તલવાર અસહ્ય લાગે છે અને બહુ ઉદાસ રહે છે. તેની અને મ્હારી પોતાની ઉદાસીનું મ્હારા હૃદયમાં કાંઈ બહુ દર્દભર્યું મિશ્રણ ઘોળાયાં કરે છે. મને કશા ઉદ્વેગમાં રસ પડતો નથી. શાન્ત વિચારમાં રહેવા ટેવાયેલું હૃદય તે ક્યાંએથી મેળવી શકતું નથી, અને ઝિન્દગી એક મ્હોટા બોઝારૂપ થઈ પડી છે.

અમે કાલે રાત્રે અમુક અંત પર આવવાના વિચારોમાં ત્રણ ચાર કલાક બેઠાં હતાં. સહજ વાતોમાંથી ગંભીર વિચારોમાં આવી પડ્યાં હતાં, અને કશા અંત પર આવ્યાં નથી - આવી શક્યાં નથી - હું નથી આવી શક્યો - પરન્તુ નિકાલનો એક માર્ગ શોધાયો છે - એ માર્ગ, ફેંસલાનું એ બિંદુ શોભના અને હું જૂદાં પડ્યાં તે જ દિવસે મળી ગયેલ હોત, એમ જ થવું જોઈતું હતું; તેને આટલાં વર્ષો થયાં તેથી મ્હારી ચોક્કસ વિચારો પર વિચાર કરવાની બુદ્ધિનું બહુ જ હલકું મત બંધાયું વિના રહેતું નથી. મને લાગી આવે છે કે હું ગમે તેવાં ભવ્ય પણ વ્યર્થ સ્વપ્નોનો આદમી છું; દુનિયામાં જેની બહુ જરૂર છે તેથી હું હતાભાગી છું.

પણ તેને માટે કશું દુઃખ નથી; હું મ્હારા સ્વપ્નમાં સુખી છું. તે સંબંધે ફરિયાદ કરવા જેવું કાંઈ જ નથી. પણ કાળ જવાથી ચાલતી બાબતમાં હું વધારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. એક બિના એવી બની ગઈ છે, જેણે મ્હારી બાલાને અન્યની બનાવી દીધી છે. પરન્તુ કાળ જવાથી કાંઈ લાભ પણ થયો છે. અમારા પ્રેમની કસોટી લેવાઈ છે. જે પ્રેમમાં બળ વાપરી શકે છે તે જ પ્રેમને લાયક છે. હું શું કરી શકીશ અને જેને મ્હારું હૃદય અર્પાયું છે તે શું કરી શકશે, અમે બંને શું કરી શકીએ છીએ, તે નિરૂપવાનો અમને સમય મળ્યો છે. આયાસે પ્રાપ્ત થયેલ બંનેને મધુતર થઈ પડશે - જો પ્રાપ્ત થશે તો.

બધી બાબતોને, બધાં સ્વપ્નને કોરે મૂકી ‘તે મને ચાહે છે?’ એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ ઉત્તર મને મળવું જોઈએ, અને ‘હું તેને ચાહું છું?’ તેનું સ્પષ્ટ ઉત્તર તેને મળવું જોઈએ. એટલું થયા પછી જ કાંઈ ગતિ કરવી યોગ્ય ગણાય. મ્હારા સિવાય અન્ય કોઈ તે ઉત્તર મેળવી શકશે નહીં. મ્હારે એક વખત તેને મળવું જોઈએ. રમા તેવી સગવડ કરી આપશે. જે આનંદ અને જે મુશ્કેલીઓ અમે સાથે રહીએ તો અમને મળે, તે બધું મ્હારે તેને સ્પષ્ટ સમજાવવું જોઈએ. તે કેટલી તૈયાર છે અને હું કેટલો તૈયાર છું, તે ત્યારે જ જાણી શકાય. તેને મળવું એ બરાબર, પરંતુ તે તૈયાર જ છે એમ સમજી મ્હારે મ્હારી બધી તૈયારી કરી લીધા પછી જ તે પ્રસંગ યોજવો જોઈએ. તેને વ્યર્થ જામ હવે ન આપવો જોઈએ.

‘તે તૈયાર છે એમ સમજતાં મ્હારે કેટલીક તૈયારી રાખવી’ જોઈએ, તેના વિચાર પણ મેં બિછાનામાં ઘોળ્યા હતા. તેનો પિતા, તેનાં સંબંધીઓ, ખવાસ જેવાં હલકાં નથી અને શોભના મારી થાય છે, એટલું સમજતાં આબરૂની ખાતર તેઓ તેનો પ્રાણઘાત કરે તેવી લાગણીનાં તેઓ છે. તેણે ‘હા’ એટલું કહ્યું તે ક્ષણથી જ તેને મારી કરી લેઈ તેના શરીરને સહીસલામતીમાં મૂકી દેવું જોઈએ. મ્હારા પોતાના અંગ પર કશો ઘસારો થાય એ ન બને તેવું છે. અને બને તો માણસ સામે માણસ હોય તેમાં કશો વિચાર કરવા જેવું નથી. મારા પર આવનાર જેટલો સહીસલામત હશે તેટલો તો હું હઈશ જ. અમે બંને સહીસલામત હોઈએ જ, તેમાં કશી શંકા રાખવા જેવું નથી. પરંતુ એક બીજો જ વિચાર કરવાનો છે. તેઓ કદાચ આત્મઘાત કરે. તેને માટે વિચાર કરવા હું બંધાયો છું? ત્યાં રાજ્યનો કાયદો જેટલી અન્ય માટે સંભાળ રાખે છે તેટલી રાખતો જ હશે, અને વિશેષમાં મારી પણ ખાસ સંભાળ હોય જ. તેમ છતાં એવું કાંઈ બને તો આબરૂ સિવાય કશું જામ તેમ નથી; અને તેની તો પરવા બહુ કાળથી ખોઈ છે. હું આ વાત આટલી હલકી ગણું છું એમ આપ માનશો નહિ. મારી શોભના તેનાં પોતાનાં રક્તનાં સંબંધીઓનાં રક્તમાંથી મને મળે એ મને કેટલું દુઃખ થાય? પણ એની વધારે દરકાર રાખવા, એમ થતું હોય તો મ્હારે અટકવું જ જોઈએ, એવો ક્ષણવાર વિચાર કરવા હું બંધાયો નથી, એમ મને લાગે છે. અને તે ન જ બને એવી બધી બાબતોમાં એ તે બને જ તો ભલે બને, એવા નિર્ણય પર હું આવ્યો છું. નિર્ણય કાંઈ ઘાતકી લાગતો હશે; પણ એમ નથી. મને એ લોકો પર બહુ દયા છે. કાંઈ ડર છે તે વિશેષ તેના પિતાનો છે.

તેનો પિતા કેવો હતો? અને કેવો છે? યૌવનમાં છેક વ્યભિચારી હતો. અત્યારે જ્યારે દાંત પડી ગયા છે, ત્યારે પણ પોતાની પુત્રી જેવડી સ્ત્રી હમણાં જ પરણી આવ્યો છે. પોતાની જૂની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ હોય તો- પણ આવી વયે શું પુરુષો સ્ત્રી વિના નથી રહી શકતા? આવી વર્તણુકના માણસને મારા આવા પ્રેમની આડે આવવાને કશો જ હક નથી.



રમા મારી સાથે નહીં રહી શકે એ તેનો નિર્ણય છે. મારાં બાળકો અને તે મારાથી જૂદાં થશે? રમા ભલે જૂદી થાય. તે શોભનાથી ડરે છે. મને તો એ બંને મારી સાથે હોય તેમાં ડરવા જેવું કશું ન જ લાગે; પણ રમા જેને પોતાની અને પોતાનાં બાલકોની સહીસલામતી ગણતી હોય તે મારે તેને આપવી જ જોઈએ. તે સંબંધે તેણે શું કરવું? તે તેની મુખત્યારી ઉપર જ રહેવું જોઈએ. હું તેના પતિ તરીકે આજ્ઞા કરું, તો તે અમારી સાથે રહે, પણ તે મેં કદિ કર્યું નથી અને કરી શકીશ નહીં. હા! તે મને છોડી ચાલી જશે! ઘડીક ઝિંદગી કડવી થઈ જાય છે. મારી રમાનાં અશ્રુમાંથી મળતી મારી ગમે તેવી શોભના પણ મને આ આખી ઝિંદગી ત્યજી દેવા જેવી લાગે છે. નહિ, નહિ; તેનો વિયોગ આખી ઝિંદગી સહી લેવા જેવો લાગે છે, પરંતુ રમામાં મેં બહુ મોટી આશાઓ રાખી છે, અને હજુ રાખી શકું છું. શોભનામાં મારી કયી ઊંચી આશા ન હોય? તે તેની દાસી જ રહેવાની. તેનું હૃદય રમાને પૂજતું જ રહેવાનું. એને માટે મારા પોતાના હૃદય જેટલી જ તેની ખાતરી છે. તેને તેટલી ઉદાર તો બનાવી શકીશ.

ગમે તેવું અજ્ઞાન આશક હૃદય ગમે તેવા ગંભીર માશૂક હૃદયના ગાંભીર્યનો કાંઈક અંશ સમજી જ શકે છે, અને આશક હૃદય માશૂક હૃદયને પણ પોતાનું ગાંભીર્ય સમજાવી જ શકે છે. પ્રેમ વધારે નહિ તો દયા તો મેળવે જ. દયા દર્દને સાંભળે તો છે જ. કર્ણ મળ્યો, સંભળાયું, એટલે શું નથી થઈ શકતું? પ્રેમી સાથે હૃદયને મોકળું મૂકતાં આપણે બ્રહ્માંડના મધ્ય બિંદુએ આવી જઈએ છીએ, જ્યાંથી સર્વ જોઈ શકાય છે, અને સર્વ બતાવી શકાય છે. શોભનાનું હૃદય કેમ ઉદાર ન થાય? જ્યાં મારી દષ્ટિ પડે ત્યાં તેની કેમ ન પડે? મારું હૃદય અને મારો આત્મા મેં તેનાં કર્યાં છે કે નહિ? જો કર્યાં હોય તો બીજો સવાલ રહેતો જ નથી, અને પછી રમાના આવા ભક્તને રમા કેટલા દિવસ ત્યજી દઈ શકશે? ફરી અમારા મકાનમાં આવી વસવા અમે નિત્ય તેના પગ પર આંસુ રેડીશું. એ અશ્રુ હૃદયનાં જ હશે, તો શું રમા અમારાથી તસુ પણ દૂર વસી શકે? તે એવી હૃદયવિનાની નથી. તે મારી ફકીર છે. પણ તેનાથી પોતાનાં બાલકો કેમ છોડ્યાં છોડાય? હું તેના વિનાનું મારું ઘર કલ્પી શકતો નથી. પરંતુ હું પત્થર જેવો થઈને એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે એ પણ સુખે થાય. એમ થાય એ જ ન્યાય છે. મારી રમાની ખાતર મ્હારી શોભનાને ઝિંદગીભર દુઃખમાં રાખવા મને કશો હક નથી. હું કાંઈ ન કરું, અને તે બિચારી બાલા માટે એક પણ આશા નથી, ત્યારે રમા માટે આશા છે. વળી રમા જાય એ મારી ઈચ્છા તો નથી જ. મારી ઈચ્છા તો એથી ઉલટી જ છે. રમા મારી સાથે છે તેમ જ રહે, અને શોભના મારાથી દૂર અન્ય મકાનમાં રહે, એવી ગોઠવણ પણ રમા આગળ હું ધરું છું. એમ થાય તો મને પૂર્ણ સંતોષ છે. પરંતુ અન્ય સ્ત્રી આવે અને પછી એવી રીતે રહેવામાં કાંઈ રસ નથી, એમ તે માને છે. તે માને છે કે અમુક સમયે મારી બદલાઈ ગયેલી લાગણીથી અને તેના પોતાના જલદ સ્વભાવથી જૂદાં થવાનું જ પરિણામ આવે. આમાં હું તો રમાનો હઠ અને ટૂંકી દષ્ટિ જોઉં છું. તેનો જલદ પણ શુદ્ધ સ્વભાવ મને કદી આકરો લાગ્યો નથી અને લાગવાનો નથી. તેમ મારી લાગણી અત્યારે પણ ફરી નથી, તો તેના આવા ઉપકાર નીચે આવ્યા પછી તો નહિ જ ફરે. હું હૃદય કેવી રીતે બતાવી શકું? મારાથી તેને માટે જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવા હું તૈયાર છું, તો પછી રમા તરફની મારી ફરજ હું બજાવી ચૂક્યો છું, અને લાગણી પોતાની ફરજ મૃત્યુ સુધી બજાવ્યા કરશે એવી આશા રાખું છું. હાલ તુર્ત રમાને આપ સમજાવી શકશો, એવી આશા રાખશો નહીં; અને શોભનાનાં સંબંધીઓ - રમાના એ નિમકહલાલ પુષ્પુઓ કોઈથી પણ સમજે એ આશા રાખશો નહિ. રમા પોતે તેઓને સમજાવવા મારી ખાતર તૈયાર છે, પણ તેની પોતાની એક અક્ષર પણ બોલવા હિમ્મત નથી ચાલતી, કેમકે ત્યાં તેને બિલકુલ આશા નથી. તોપણ આપ આશા આપી શકતા હો, તો તે પર જીવવા હું તૈયાર છું.



‘કલાપી’નાં રાણી, રૂહા (કચ્છ)નાં કુંવરી રમા; (ઉપર) પ્રણયત્રિકોણનો ત્રીજો ખૂણો બનેલાં શોભના

એક ગૃહસ્થ તરીકે આટલા વિચારો કર્યા પછી મારી રાજની સ્થિતિની ફરજ તરીકે પણ બે વિચાર કરવાના છે:-

રમાને દુઃખ અપાયું જાણી અહીંનો કામદાર બેદિલ થાય અગર ચાલ્યો જાય. રમા એમ જ થશે એમ માને છે. હું કાંઈ ચોક્કસ કલ્પના કરી શકતો નથી. મને એવો પણ વિચાર આવે છે કે તે મારો પક્ષ શા માટે ન લે? તેને મારા જેવા અનુભવ છે. અન્યના પ્રસંગમાં આપવીતી ભૂલી જાય, તો તેની એટલી બધી દરકાર શા માટે હોવી જોઈએ? રાજ્યમાં કદાચ એક મ્હોટો ફેરફાર કરવો પડે, પણ તેથી શું? એજન્સીમાં હું અસ્થિર વિચારનો કદી દેખાઉં, તો તેથી પણ શું? એજન્સી ઈશ્વર નથી. એ એક એવી તરવાર

જ છે અને જ્યારે તેનો ડર ગયો, ત્યારે એક નેતરની સોટી પણ નથી. રાજ્ય અન્ય કારભારીથી પણ ચાલી શકશે. હાલના કારભારીને આવી રીતે જવાનો કદાચ પ્રસંગ આવે તો મ્હને દુઃખ થશે, પણ એ બહુ નથી. કારભારી તરીકે, તે જેવો કારભારી હતો તેવો જ રાખવા હું પોતે જ તૈયાર છું. પરંતુ, એક બાબત બહુ સખ્ત છે. મેં તો તેને પણ ફેંકી દીધી છે; પણ, તેમ કરવામાં હું અંતઃકરણનો પ્રતિધ્વનિ મેળવી શક્યો નથી. ત્યાં હૃદય ચીરાતું હોય, તો ચીરી ફેંકી દેવા પણ મ્હારે તૈયાર રહેવું જોઈએ, એમ મ્હને લાગે છે. જે કાળ ખોવા દીધો, તેણે એક આ જ બિના ઉત્પન્ન કરી છે, અને તે જ મ્હોટી અને જરા ઠેરવા જેવી છે. અહીં ધર્મસંકટ છે.

અન્યની સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર રાજા પ્રજાને કેમ ન્યાય આપી શકશે? મ્હને તેમ કરવાને શો હક છે? હું નબળો બેદરકાર રાજા છું, મ્હારા રાજ્યમાં નિત્ય કેટલા અન્યાય થતા હશે? તે પણ કદાચ હું જાણતો નહિ હોઉં એવો મૂર્ખ છું. છતાં, અન્યાય થતો હું જોઈ શકતો નથી, અને અન્યાય કરતાં મ્હને અત્યંત ત્રાસ આવે છે. આ બિના કાયદા આગળ મૂકી હોય - તેનો વર ન સમજે તો જે બનવા સંભવ છે - તો ચૂકાદો મ્હારા ગેરલાભમાં થાય. અન્યની બાબતમાં હું પોતે પણ તેમ જ કરું, ત્યારે, મ્હારા સ્વાર્થની ખાતર કે શોભનાની ખાતર પણ હું અન્યાય કરું? મ્હારે હાથે જ જાણી જોઈને હું અન્યાય કરું? સમાજના ધારાને જોતાં તો, તેમ કરવાને હું અધિકારી નથી, પણ, સમાજ કરતાં ઈશ્વર મ્હોટો છે. પ્રભુ પાસે આ હકીકત મૂકાય, તો શું મ્હારું કૃત્ય વાજબી ન ગણાય? તે બાલાની ખાતર જાન આપવા કોણ તૈયાર છે? તે બાલા કોને ચાહે છે? તેનો હાથ કોને સોંપાવો જોઈએ? શું સમાજે મ્હારું જે હતું તે લૂંટી લીધું નથી? અન્યાય મ્હને વધારે નથી મળતો? તેનો એ પતિ શું આબરૂની ખાતર જ પોતાનો દાવો આગળ કરતો નથી? એથી વિશેષ શું? તેની સ્ત્રી મ્હને ચાહે છે, એટલું જાણતાં તો તે તેનો નાશ કરવા તૈયાર થશે. પ્રેમ ક્યાં છે? પ્રેમના પદાર્થને શું દુનિયાની ઉપાધિ લૂંટી જશે? મ્હને મ્હારો હક તે બાલા પર વધારે લાગે છે. મ્હારું અંતઃકરણ પણ એવી જ સાક્ષી પૂરે છે. મ્હને લાગે છે મ્હારી પ્રજાને, એ પગલું ભર્યા પછી પણ, હું અત્યારે ન્યાય આપું છું તેવો જ આપી શકીશ. લોકો અન્યાયા દેખશે તો ભલે દેખે. લોકો શું જુવે છે તે જોવાને હું બંધાયો નથી. તેઓ જે જુવે છે તે ખોટું છે, એટલું હું હમણાં રાખું છું તેથી વિશેષ કાળજી રાખીને બતાવી આપીશ. પણ આમાં એક વાત હજી છે જે હૃદયમાં ખટકે છે. હું શોભનાને મેળવવામાં મ્હારી રાજાની સ્થિતિનો ઉપયોગ કરું છું. અન્ય કોઈ કદાચ તેમ ન કરી શક્યું હોત. પણ, જે સ્થિતિએ મ્હને ખરું જોતાં બધી મુશ્કેલીમાં નાંખ્યો છે, તે શું એક વખત પણ હૃદયની વાતમાં ઉપયોગી ન થાય? એ સ્થિતિનો ઉપયોગ કરવામાં અન્યાય શો છે?

પરંતુ, કદાચ આ બધા માંહેનું કશું જ ન બને, કદાચ આમ થશે અને તેમ થશે એ બધી કલ્પના જ હોય. હું તો આ બધા વિચાર કરતો ન હતો. એ વિચાર મ્હને આવતા ન હતા. હું જાણતો હતો અને હજી જાણું છું, કે દુનિયાનાં તોફાનો પોતાની મેળે શમી જાય છે અને જો તોફાન આવશે તો તેનું ત્યારે જોઈ લેવાશે. રમાએ આ વિચારો આપ્યા છે. તેણે આપ્યા તેનો મ્હેં નિકાલ કરી નાંખ્યો. પરંતુ તે સાચી છે. આ બધા વિચારો કરવાની જરૂર હતી. આપ પણ કરશો.

પણ, તે બાલાનું હૃદય મ્હને નહિ ચાહતું હોય તો? મ્હારા તરફ હવે તેને ધિક્કાર આવ્યો હશે તો? અહો! એક વખત જેને હૃદય ચાહતું, તેને છેક ધિક્કારવા જેવી સ્થિતિ કેટલાં દર્દો પછી આવે છે? મ્હને તે સ્થિતિનો અનુભવ નથી, પણ હું કલ્પી શકું છું કે પ્રેમ ધિક્કાર થઈ જાય ત્યાર પહેલાં હજારો વખત હૃદય ચીરાઈ જતું હશે. એ ધિક્કાર કેટલો બધો ચાહવા જેવો છે? અને હું તો એ ધિક્કારને લાયક જ છું. કદાચ દુનિયાદારીની શરમથી હવે તે મ્હારી થવા નહિ ઈચ્છે, એ સ્થિતિમાં તેને મૂકનાર હું જ છું. તેને માટે હું સિવાય બીજા કોને શિક્ષા થવી જોઈએ? તે મ્હને નથી ચાહતી, એ માનતાં મ્હને બહુ વર્ષો જોઈશે, ને એટલું સમજાયા પછી યે શું? હું તેને નહિ ચાહતો હોઉં, એ આ ઝિન્દગીમાં ન બને તેવું લાગે છે. હું તેનો ફકીર થઈ રહીશ, બધા સ્થૂલ વૈભવને ફેંકી દઈશ. તેની એક છબિ રમા પાસેથી માગી લઈશ. શું રમા મ્હને છેલ્લે એટલું નહિ કરાવી આપે? મ્હારાથી જીવાશે તેટલું જીવીશ. નહિ જીવી શકાય, તો મરી જવું એ વાત બહુ ટૂંકી છે. પણ, શા માટે મરીશ? મ્હારી ઝિન્દગી રસ વિનાની નહિ હોય.

મ્હેં આપને બહુ ઉપાધિમાં નાંખ્યા છે, પરંતુ
'યારી મસ્તોની ખુવારીની તૈયારી છે'

આનો ઉત્તર લખવા આપ ચિન્તામાં પડશો નહિ.

કાંઈ ચોક્કસ વિચારો આપને આપવાનું પ્રાપ્ત થતાં તે મ્હેં કર્યું છે. હું ફરી ઉતાવળ કરું છું, એમ માનશો નહિ.



એક વાત હજી છે જે
હૃદયમાં ખટકે છે.

હું શોભનાને
મેળવવામાં મ્હારી
રાજાની સ્થિતિનો
ઉપયોગ કરું છું.

અન્ય કોઈ કદાચ તેમ
ન કરી શક્યું હોત.

પણ, જે સ્થિતિએ
મ્હને ખરું જોતાં બધી
મુશ્કેલીમાં નાંખ્યો છે,
તે શું એક વખત પણ
હૃદયની વાતમાં
ઉપયોગી ન થાય?

સર્વદા આપનો
સુરસિંહ

